

JADIDLAR HARAKATIDA IS'HOQXON IBRAT: ASARLARIDA MA'NAVYIY-AXLOQIY QARASHLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Aralbayeva Lazzat Murod qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti
O'zga tili guruhlarda rus tili yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna

Gumanitar fanlar fakulteti
"Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Is'hoqxon Ibrat asarlarida ma'naviy-axloqiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, uning asarlarida ma'naviy-axloqiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar Ibrat asarlari, ma'naviy-axloqiy qarashlar, ma'rifatparvar shoir, piktografik yozuvlar.

Ma'lumki, XIX asr oxiri - XX asr boshida Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat tarix sahnasiga ma'rifatparvar shaxslar - jadidlarni olib chiqdi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdulla Avloniy kabi qomusiy bilim egalari ana shular jumlasidandir. Ular o'z bilimlarini millat ravnaqi, jamiyat rivoji yo'lida sarflashga intildi, o'rni kelganda mablag'ini ham ayamadi. Ular orasida Farg'ona jadidchilik harakati vakili Ishoqxon Junaydullaxon o'g'li Ibratning alohida o'rni bor.

Ajdodlarimiz bebaho merosini ilmiy asosda chuqur o'rganish doimiy e'tiborda. Jumladan, Sh. Mirziyoyev 2016 yil 2 noyabr kuni Namangan viloyati saylovchilari bilan uchrashuvda buyuk taraqqiyparvar va ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibratning xalqimiz ma'naviy-ma'rifiy yuksalishi yo'lidagi beqiyos xizmatlariga ehtirom ramzi sifatida uning nomini abadiylashtirish, u kishiga atab zamonaviy bog' yaratish, yodgorlik majmuasi va "Ibrat maktabi"ni tashkil qilish tashabbusini ilgari surdi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-apreldagi "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibrat yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida"gi 208-sonli qarori qabul qilindi.

Is'hoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li Ibrat ma'rifatparvar shoir, zabardast tilshunos, tarixshunos olim, ilk o'zbek matbaatchilaridan bo'lib, 1862 yilda Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni eski maktabda,

soʻngra onasining qoʻlida oladi. Keyinroq Qoʻqonga borib madrasaga oʻqishga kiradi. Isʻhoqxon Ibrat 1886 yilda madrasani tugatib, Toʻraqoʻrgʻonga qaytib keladi. U oʻz faoliyatini pedagog sifatida qishloqda maʼrifat tarqatish bilan boshladi. Oʻsha yili eski mahalliy maktablardan ancha farq qiluvchi yangicha maktab ochadi.

Isʻhoqxon Ibrat 1887 yilda haj safariga oʻtlanadi. Soʻng u Sharq mamlakatlari boʻylab sayohatni davom ettiradi. Yevropaning Istanbul, Sofiya, Afina, Rim kabi markaziy shaharlarida boʻldi, ancha vaqt Jidda shahrida istiqomat qiladi, Bombey va Kalkuttada yashaydi. Isʻhoqxon u yerlarda koʻp ishlatiladigan arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal oʻrgandi. U 1896 yilda oʻz vataniga qaytib keldi.

Toʻraqoʻrgʻonda yangi usul maktabini ochgan (1907), oʻz qishlogʻida “Matbaai Isʻhoqiya” nomli litografiya tashkil qilgan (1908). Isʻhoqxon Ibrat yangi maktablar ochish, oʻqituvchilar tayyorlash, ayollarni ilm-maʼrifatli qilish ishlarida faol qatnashgan. Oʻz sheʼrlari (“Tarixi chopxona”, “Madaniyat haqida masnaviy”, “Gazeta xususida”, “Qalam”)da mahalliy va chor amaldorlari kirdikorlarini fosh etgan (“Ilmi Ibrat”, sheʼriy toʻplam, 1909).

1901 yilda arab, fors, hind, turk, oʻzbek va rus soʻzlaridan tarkib topgan “Lugʻati sitta-alsina” (“Olti tilli lugʻat”) asarini bosmadan chiqaradi. Mazkur lugʻat jadid maktablarida sharq va rus tillarini oʻrganishda birdan bir qoʻllanma sifatida foydalanib kelindi.

Isʻhoqxon Ibrat 1912 yilda yozuvlar tarixiga bagʻishlangan, asarida lotin, yunon, xitoy, hind, arab, Kirill yozuvining kelib chiqishi, rivojlanish tarixi haqida maʼlumot berilgan “Jomeʼ ul-xutut” (“Yozuvlar majmuasi”) asarini yaratdi va oʻz matbaasi “Matbaayi isʻhoqiya”da bosmadan chiqardi.

Ibrat chin qalbdan oʻz xalqining ilmli, maʼrifatli boʻlishini istadi. Keyingi 20-yil ichida 14 ta ilmiy-tarixiy, lingvistik asar yozdi. 30 yillik poetik ijodining majmuyi boʻlmish “Devoni Ibrat” sheʼrlar toʻplamini tuzdi. Tarixshunoslikka oid “Tarixi Fargʻona”, “Tarixi madaniyat” va “Mezon uz-zamon” ilmiy asarlarini yaratdi.

Isʻhoqxon Ibrat “Turkiston viloyati gazetasi”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Fargʻona” gaz. lariga yozgan maqolalarida fan, maʼrifat va madaniyatni targʻib etgan. Ibratning soʻnggi yillardagi hayoti ancha tahlikali oʻtdi. 1935 yildan u hamma lavozimlardan olib tashlandi. 1937 yilning aprel oyida 75 yoshli keksa shoir va maʼrifatparvarni hibsga oladilar.

Davlatimiz rahbarining Namanganga, xususan, Toʻraqoʻrgʻon tumanidagi Ishoqxon Toʻra Ibrat memorial majmuasiga tashrifi va maʼrifatparvar alloma xotirasiga cheksiz ehtirom koʻrsatgani barchamizni behad gʻururlantirdi.

— Prezidentimizga alloma qoldirgan ulkan maʼnaviy meros haqida ishtiyoq bilan gapirib berdim, — deydi davlatimiz rahbariga hamrohlik (gid) qilgan Namangan Davlat universiteti tayanch doktoranti, yosh olim Sardor Rustamov. — Binobarin,

dunyoviy bilimlarni chuqur o'rgangan, yetti tilni mukammal bilgan serqirra ijodkor, olim va shoir, pedagog Ishoqxon Ibratning hayoti va ijodi biz, yoshlar uchun chinakam ibrat maktabidir. Prezidentimiz allomaning "Olti tilli lug'at", "Xatlar majmui", "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Zamon tarozusi" singari 14 ta tilshunoslikka oid, ilmiy-tarixiy, badiiy hamda ma'rifiy asarlari haqidagi ma'lumotlar bilan tanisharkan, domlarning ko'plab kitoblari qatag'on yillari yoqib va ko'mib yuborilgani adabiyotimiz uchun katta yo'qotish bo'lganini afsus bilan ta'kidladilar. Ajdodimizning arxitektura va dizayn masalalaridagi yondashuvlari aks etgan loyihani kuzatib, uning bu tajribasini ham keng yoyish va o'rganish zarurligini uqtirdilar.

Darhaqiqat, Ibratning ilk matbaachi, yangi usuldagi maktab asoschisi sifatidagi bemisl xizmatlari tahsinga sazovor. U 1908 yilda Orenburg shahridan litografik mashina xarid qilib ming mashaqqatlar bilan Namanganga olib kelgan va "Ishoqiya bosmaxonasi"ga asos solgan. Mazkur bosmaxonada o'tgan asrning 60 yillariga qadar turli ilmiy-ma'rifiy kitob va risolalar, "Turkiston viloyati gazetasi", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" singari gazetalar chop etilgan.

Shuningdek, Ibrat shoir sifatida ham devon tartib bergan. Ming taassufki, uning "Devoni Ibrat"i bizgacha yetib kelmagan. O'z davrida el orasida yuksak e'tibor topib, qozilik martabasiga erishgan, biroq, ayrim g'alamisliklar bois tazyiqqa uchragan ma'rifatparvar bobomiz 1937 yilda 75 yoshida hibsga olinib, vafot etadi.

Is'hoqxon to'ra serqirra ijodkor sifatida "Lug'ati sitta al-sina" ("Olti tilli lug'at"), "Jome' ul-xutut" ("Xatlar majmui", 1912 yil), "Tarixi Farg'ona" (1916), "Tarixi madaniyat", "Mezon uz-zamon" (Zamon tarozusi), "San'ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy" kabi o'ndan ortiq tilshunoslikka oid, ilmiy-tarixiy hamda ma'rifiy asarlar muallifidir. Shuningdek, Ibrat nazm bobida ham sermahsul ijod qildi. Ibrat she'rlarini va boshqa asarlarini uch tilda (o'zbek, fors, arab) yozgan. Muhsiniy uni "sohibi devon" deb sifatlaydi. Lekin devon hozirgacha topilgan emas. Umid qilamizki, o'zbek adabiyoti kelajakda yana bir nodir devon bilan boyiydi. Uning e'lon qilingan she'rlari vaqtli matbuot sahifalarida, turli to'plamlarda talaygina. Shoirning o'g'li Abbosxon 1910 yilda tuzgan bayozga otasining 17 ta she'rini kiritgan.

Ibratning zamonga hamnafas shoirligini she'rlarining sarlavhasidan ham anglamoq oson: "Tarixi traktur", "Tarixi chopxona", "Islohi millat", "Tarixi vagon", "Qarz", "Ariza", "Shikoyati zamona", "Qoziyi qotil"...Erk idealini tarannum etishda, ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qilishda, ijtimoiy muhitga xalqchilik va kuzatuvchanlik bilan qarashda, mustamlaka zulmi tufayli kuchaygan illatlarni qoralashda Ibrat o'z zamondoshlari Muqimiy, Furqat va Zavqiylarga hamfikir, maslakdosh edi.

Is'hoqxon to'ra Ibrat "Olti tilli lug'at"iga fors, arab, o'zbek, hind va ruscha so'zlarni joylashtirgan bo'lsa, "Xatlar majmuasi"da qadimiy finikiya, yahudiy,

suryoniy, yunon, slavyan, sanskrit, lotin, arman, gruzin va yana boshqa bir qator yozuvlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi va ilmiy xulosalar chiqaradi.

“Lug‘ati sitta al-sina” – 53 bet, “Jome’ ul-xutut” esa – 132 sahifa hajmida kitobat qilingan. Ibrat til o‘rganuvchilarga qulay bo‘lishi uchun lug‘at kitobini ikki qismga ajratadi.

Ibratning o‘sha paytda “Turkiston viloyatining gazetisi”da bosilgan “Eski maktablar xususida” (1907), “Namanganda mahalliy lavozimlarga o‘tkazilgan saylovlar xususida” (1910 yil 21 mart), “Farg‘ona viloyatidagi ko‘hna shahar – Axsikent tarixi” (1913 yil 23 iyun), “To‘raqo‘rg‘ondan maktub” (1914 yil 2 mart), “Toshkent safaridagi ma‘lumotlarim” (1914 yil aprel) kabi maqolalari «ziyouz. com» saytiga joylashtirilganki, ularning har biri bittadan tarix.

Ibratning uyida maxfiy g‘aladon bo‘lib, 1937 yil 14 mart tunidagi tintuvda uning siri ochilmagan va Is‘hoqxon to‘ra qalamiga mansub bir qator bitiklar, jumladan, “Tarixi Farg‘ona” asarining qo‘lyozmasi ham NKVD changaliga tushmagan.

Tarix shunday: Namangan shahri va atrofi 1875 yil oktabr oyida Chor Rossiyasi tomonidan istilo qilingan. Bosqinchilarning o‘ta shafqatsizligi “Tarixi Farg‘ona”da ro‘y-rost ko‘rsatilgan. Ibratning yozishicha, To‘raqo‘rg‘onga kirgan rus soldatlari qochganlarni ham, qocholmay qolganlarni ham otavergan. Yoki Golovachev boshliq askarlar Namangan shahrida bir kun qatli om qilgan, xatto masjid va xonaqohdagilarni ham qirib tashlashgan. Is‘hoqxon Ibrat xalqimiz boshiga tushgan o‘sha kunlarning jonli shohidi edi.

“Tarixi Farg‘ona” Qo‘qon xonligi haqidagi asarlar orasida xolisligi bilan mo‘tabar, kitobxon qalbiga ham shu jihatdan yaqindir. Negaki, 1991 yilgacha yaratilgan tarix darsliklarida yagona xulosa xukmron.

“Tarixi Farg‘ona”da Ibrat go‘yo ana shunday savollarga javob beradi, yuqoridagi biryoqlama qarashlar poydevoriga zarba uradi. Va muallif alohida aytmasa-da, uqmoq mumkinki, hukmdor ham xom sut emgan bir banda va tabiiyki, yanglishadi-da. Binobarin, Ibrat qaysi bir xonni haqqoniy tanqid qilarkan, ayni chog‘da uning ijobiy ishlarini ham unutmaydi: “Bu Farg‘ona va Turkiston xonlaridan ikki kishi fuqaro va dinu millat uchun harakat etgan edi. Biri bu amirlashkar (Alimqul. Muallif izohi – R. U.) va biri marhumiy Mallaxon. To‘plar quydurub, miltiqlar yasab, korxonalar qilib, to‘plar uzrasiga kumushlar bila yozuvlar yozub, yaxshi diqqat etkan edi”. Shuning uchun ham bu asar nafaqat Qo‘qon xonligi, balki, O‘rta Osiyo xalqlari tarixini yoritishda muhim va ishonchli manba ekanligi bilan o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. 2017. 4 avgust.
2. Vohidova K.A. Ishokxon Ibrat hayoti va ilmiy merosi hakida // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2018. 1-son, -B.206-211.
3. Dolimov U. Ishoqxon Ibrat. Tanlangan asarlari. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2005. – 200 b.
4. Dolimov U. Isoqxon ibrat. - T.: Sharq, 1994.
5. Ziyoyev H. Istiqlol - ma'naviyat negizi. – T.: Ma'naviyat, 1999. 190 b.
6. Ishoqxon Ibrat nomli jamoa xo'jaligi madaniyat ishlari bo'yicha rais muovini B.Nizomov bilan K.Vohidova tomonidan o'tkazilgan suhbat materiallari. 1994.
7. Ishoqov R. Nizomova J.lar bilan o'tkazilgan suhbat matni. 1994. Mart-aprel; B.Nizomov bilan o'tkazilgan suhbat matni. 1994. Mart; R.Nazarov bilan o'tkazilgan suhbat. 1994. Mart. Suhbatlarni K.A.Vohidova uyushtirgan.
8. Yulchiyev K. Ishokjon Tura Ibrat. O'quv-metodik kursatma. – Fargona, 2018. – 56 b.
10. Sariboyeva M. Ibratning ibratli yuli // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2019. 8-son, -B.322-329.
11. Ruknlar O'zbek ziyolilari
12. Internet saytlari